

DĚTSTVÍ JAKO PŘEDMĚT VÝZKUMU

Jitka Skopalová

Abstrakt: *Dětství se dnes jeví jako sociální konstrukce, na které se však děti aktivně podílejí. Dětství lze vysvětlit jen tehdy, když se „dětský pohled“ nepodřídí vlastním kategoriím dospělých. Konstrukce společnosti ze strany dětí nejsou zcela přístupné prostřednictvím formalizovaných metod, ale jen interpretativním přístupem s uplatněním kvalitativních metod.*

Klíčová slova: *dětství, sociální konstrukce, aktivní subjekt, etnografická analýza, zúčastněné pozorování.*

Abstract: *Today, childhood is viewed as a social construction on which children actively participate. Childhood can be explained only if the “child’s view” is not subordinated to adults’ own categories. Constructions of the society from the part of children are not fully approachable by the formalized methods but only by the interpretative approach using the qualitative methods.*

Key words: *childhood, social construction, active subject, ethnographic analysis, participant observation.*

Dítě je uznávaným předmětem odborného zájmu pedagogů, psychologů, lékařů, antropologů a biologů. Ze sociologického hlediska je dětství zkoumáno jako období, ve kterém se rozhoduje o formování osobnosti. Dětství je však zkoumáno rovněž z hlediska zvláštnosti sociálně diferencované subkultury nejmladší věkové skupiny. Do popředí se dostávají otázky vztahu ke světu dospělých, rozdíly v sociokulturních charakteristikách dětí a jejich historické proměny.

Deficitem sociálních věd, které dodnes často interpretují svět pouze z perspektivy dospělého (racionálního aktéra) je, že chápou dětství pouze jako přípravu na „skutečnou“ realitu dospělého sociálního světa. „Důraz bývá kladen na „integraci dětí do sociálního světa“, přičemž je dítě vymezováno pomocí toho, čím není, ale čím se teprve stane, tedy tím, čím bude jako dospělý. Je líčeno jako „pre-sociální“ či „potenciálně sociální“ a sledováno v procesu socializace.“ (Velký sociologický slovník, 1996, s. 1050). Zkoumání dětství bylo tak ve vědě přenecháno především normativní teorii vývojové psychologie (J. Piaget) nebo teorii socializace (T. Parsons).

V měnících se přístupech v edukaci od herbartovské pedagogiky ke komunikativnímu modelu bylo mnohdy zapomináno na s tím související změnu přístupu k dětem. Nemůžeme již dále předpokládat, že člověk „je“ dítětem a že se „stane“ dospělým.

Nová sociologie věkové struktury tvrdí: „přirozené, biologické kategorie samy o sobě neurčují kategorie věkové struktury populace, tyto jsou výhradně produktem společenské konstrukce, které přihlížejí jen k těm zdánlivě objektivním přírodním, biologickým kategoriím, které se jí zdají pro její konstrukce vhodné“ (Šmausová, s. 5).

Dětství se dnes jeví jako sociální konstrukce, na které se však děti aktivně podílejí. Výzkumníkům dětství připadá stále více role etnologů, kteří mohou dětství vysvětlit jen tehdy, když prostě nepodřídí „dětský pohled“ vlastním kategoriím, nýbrž jeho trvalou cizost – takřkajíc jako „terra incognita“ – vezmou vážně a budou ho zkoumat jako něco „jiného“ nebo „cizího“ (srov. Schweizer, 2002a, b).

První, kdo mezi sociálními vědci zahájili zkoumání dětství jako proměnlivého sociálního konstruktů, byli historikové. Výzkum Philippa Ariése týkající se rodinného života a školy v knize „L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime“ (Paříž: Plon, 1960)¹ se stal synonymem pro zásadní pochopení, že děti v žádném případě nerostou „jako dříví v lese“, „ve všech dobách stejně“,² jak ve svém úvodu Ariésovy knihy konvenční myšlení o dětech charakterizoval Hartmut von Hentig (Honig, s. 8). Málokdo z historiků, sociologů, pedagogů a psychologů tušil, že začíná nová etapa objevování postavení dítěte v dějinách. Kniha „otřásla“ zažitou samozřejmostí

¹ Anglicky byla kniha vydána v roce 1962 pod názvem *Centuries of Childhood*, německy až v roce 1975 jako *Geschichte der Kindheit*.

² Ariés sice vychází ze studia materiálu francouzské kultury, pramenů literární povahy a z obrazového materiálu (ikon), ale všeobecně se přijímá, že lze jeho teoretické závěry generalizovat i ve vztahu k západním zemím.

rozumět dětem s ohledem na jejich budoucnost, dětství a vyspívání jako potenciální „být dospělým“. Obsáhle líčí, že uvedené je kulturně a historicky specifická představa, která vznikla za specifických podmínek.

Ariésovou studií o objevu dětství v dějinách západní Evropy se otevřela i sociálním vědám nová perspektiva dětství a rovněž došlo k zásadní změně ve výzkumu dětství – ústup od pojetí dítěte jakou pouhého objektu sociálního působení, jedinec je chápán jako aktivní subjekt. Dětství, jako sociální jev, již zcela vystoupilo z marginálního a reziduálního pojetí a bylo uznáno jako samostatný a významný úsek sociální reality, který si získal zájem výzkumníků.

Bezmála před čtyřiceti lety došlo v tzv. západní sociologii k výrazné změně paradigmatu. Namísto pohledu „svrchu“ a „zvnějšku“ vědci začali usilovat o pohled „zdola“ a „zvnitřku“ dětí, namísto pragmatického zájmu na jejich vychovatelnosti se projevuje zájem o životní svět konkrétních dětí a o měnící se význam dětství ve věkové struktuře společnosti. Rovněž místo kvantitativního výzkumu se uplatňuje kvalitativní výzkum hledající „teorii, blízkou předmětu“. Konstrukce společnosti ze strany dětí nejsou zcela přístupné prostřednictvím formalizovaných metod, ale jen interpretativním přístupem s uplatněním kvalitativních metod (Strauss, Corbinová, 1999). Kvalitativní výzkumy získávají na validitě a výstižnosti tím, že se provádějí jako výzkumy srovnávací.

Mezi dnes již velmi diferencovanými a četnými metodami kvalitativního sociálního výzkumu zaujímá významné a uznávané místo etnografická analýza s kontextově analytickými a komparativními možnostmi použití nejen v oblasti etnologie nýbrž také sociologie. Etnografická analýza v dnešním chápání se neopírá jen o jednu jedinou metodu, nýbrž o teoreticky řízenou směs metod, především na etnografii životního světa podle A. Honerové a jejím explorativně-interpretativním výzkumném přístupu (Schweizer, 2002). Etnografii životního světa nejde prvořadě o deskriptivní zobrazení, nýbrž o popis a vývoj teoretických analýz úzce spjatých s textem, tak, jak je možné získat je z reálných typologií vyvozených z případových studií. Metodologická strategie výběru (velikost souborů, množství dat, druh údajů atd.) není předem určena, nýbrž průběžně v procesu výzkumu samého zkoušena a diferencována. Honerová kombinovala napodobení hodným způsobem, jak z hlediska flexibility tak v pojetí předmětu, několik metod a postupů, zvláště zúčastněné pozorování, analýzu dokumentů a intenzivního rozhovoru a podřídila ji triangulaci, která může být podle potřeby doplněna dalšími metodami (např. skupinová diskuse). Tím může být odkryta bohatá, mnohočlenná významová struktura. Získávání dat vychází z dokumentovaných³ údajů pozorování, dokumentů, protokolů, transkripcí, které jsou v průběhu výzkumného procesu kontextuálně obohaceny komentáři a analýzami, až se stanou sociálně vědnou „konstrukcí skutečnosti druhého stupně“ (Schütz).

Obdobně jako etnografové a sociologové mohli by rovněž pedagogové aplikovat přístupy hermeneutické, zprostředkovatelské. Cílem by bylo zachytit pohled samotných účastníků – žáků, jejich vztah k životu, jejich vizi světa. Aby byl výzkumný postup práce přijat, je nutný ohleduplný postup a intenzivní vytváření důvěry ke klíčovým osobám, které mohou zajistit přístup „k poli“ – k dětem. Velký význam je připisován dlouhodobému zúčastněnému pozorování v „přirozeném každodenním postoji dětí“, a to nejen ve škole (žáci mohou být vyzýváni, aby se např. v žákovských státech, v rozhovorech, skupinových diskusích, v hodinách výtvarné výchovy apod. vyjadřovali nejen ke společným osobním zážitkům, ale i zážitkům v národní, resp. evropské dimenzi, např. žákovské stati o událostech v Evropě, specifická národní témata, filmová představení, hraní rolí, texty, rozhovory, skupinové diskuse, rozhovory s experty k tématickým aspektům příslušné věci, aj.), ale i mimo školu. Ve výzkumu dětství bylo prokázáno, že hledání identity a vypořádání se s původním nebo zvoleným prostředím je ve věku 10–13 let velmi intenzivní (srov. Baacke, 1984, s. 45). Děti středního dětského věku nejvýrazněji prožívají současnost; každodennost a celý (budoucí) život zažívají sice v určitém napětí, ale přece jako koexistentní (Řičan, s. 157). Z námi realizovaných šetření lze říci, že při vhodné volbě metod jsou děti uvedené věkové skupiny schopny podílet se na zkoumání. V realizovaných šetřeních žáků jsme odstoupili od ryze kvantitativního sběru dat z terénu a pro porozumění světu dětí jsme zvolili integrovaný výzkum. Inspirovali jsme se výsledky výzkumu realizovaného v Německu Herbertem Schweizerem,⁴ který se zaměřil na životní svět dětí a politiku u dětí středního dětského věku 11–12 let (srov. Schweizer, 2002). Schweizer přistupoval k dětem jako ke tvůrcům jejich vlastního světa a pro rozpoznání tohoto světa používal nejen kvantitativní, ale i kvalitativní výzkumné metody.

³ Proces dokumentace se v zásadě skládá ze tří kroků: záznam dat, písemné podchycení (přepis) a prezentace a analýzy. Záznam a zpracování údajů doplňují poznámky, komentáře a analytické reflexe.

⁴ Prof. Dr. Herbert Schweizer, Pädagogische Hochschule Heidelberg, který je autorem mnoha kvalitativních výzkumných projektů oblasti sebesocializace (srov. seznam literatury).

Metodologicky výzkum vycházel z koherentní kombinace pozitivistického (strukturalistického) přístupu a interpretativního (konstruktivistického) přístupu (srov. Giddens, 1997; De Lara, 2000; Ondrejko, 2002; Bourdieu, 2003; Šmausová, 2003). Ve výzkumu jsme aplikovali techniku strukturovaného rozhovoru s otevřenými otázkami a techniku zúčastněného pozorování, které nám umožnilo sledovat respondenty v jejich školním přirozeném každodenním postoji. Strukturovaný rozhovor nám umožnil získání co nejvíce údajů v co nejkratším čase a ve vyšší kvalitě ve srovnání se standardizovaným dotazníkem, který normativně limituje odpovědi respondentů. Důvodem pro použití uvedeného typu rozhovoru bylo také minimalizovat efekt tazatele na kvalitu odpovědí respondentů. Údaje získané touto technikou se také snadněji analyzují, jelikož jednotlivá témata jsou přesněji lokalizována. Struktura údajů byla dána pořadím otázek, což umožňuje opakování uvedeného typu výzkumu jinými výzkumníky na jiném vzorku respondentů. Relativním nedostatkem strukturovaného rozhovoru s otevřenými otázkami je jeho omezenost na předem daná témata. Omezením je rovněž „přehlížení“ situovanosti rozhovoru, což je dáno jeho strukturovaností. Tímto byla rovněž omezena pestrost poskytovaných informací. Při verbálních odpovědích žáků se však přesto projevily jejich myšlenkové procesy a vnitřní stavy, respondenti nahlas uvažovali, zvažovali možnosti a alternativy svých odpovědí, mnohdy jsme zaznamenali i retrospektivní výpovědi.

Realizovaný výzkum bylo identifikoval pohled dotázaných žáků z vybraných olomouckých škol na společnost z jejich perspektivy. Výzkumy dětství by se měly zaměřovat na dětské vnímání některých oblastí každodenního života, ale také na vybrané oblasti občanského i politického života z jejich pozice a v jejich sociálním prostoru. Hlavním důvodem soustředění výzkumu na střední dětský věk je, že se ve výzkumu dětství prokázalo, že hledání identity a vypořádání se s původním nebo zvoleným prostředím je v této době velmi intenzivní (srov. Baacke, 1984, s. 45). Děti středního dětského věku nejvýrazněji prožívají současnost; každodennost a celý (budoucí) život zažívají sice v určitém napětí, ale přece jako koexistenční (Říčan, s. 157). Při vhodné volbě metod jsou děti této věkové skupiny schopny podílet se na zkoumání.

Zájem o úhel pohledu a o vlastní zkušenosti dětí tedy nastoupil místo dřívějšího pouze funkcionálního zájmu o dětství jako přípravného období života. Děti se zpodobňují jako kompetentní sociální aktéři, kteří samostatně disponují svým způsobem života, organizují své sociální vztahy a aktivně se spolupodílejí na svém sociálním a osobním vývoji. V tomto procesu jsou však odkázány na sociální infrastrukturu, kterou jim poskytují rodiče a sociální stát přiměřeným dílem. Současné teorie dětí a dětství, v rámci interpretativních sociologií, berou vážně fakt, že lidé, byť by jim bylo jen málo let, autonomně interpretují okolní svět a vytvářejí si v něm aktivně svou vlastní identitu. Koncepte tzv. sebesocializace upozorňuje na to, že dítě není pouze pasivním adresátem výchovy, jak předpokládá tradiční a překonaný adultocentrický pohled, ale samo se významně podílí na konstrukci své identity.

Děti zaujímají ve společnosti, ale i ve vědě, zvláštní status. Tvoří jednolitou skupinu, která je mnohdy nazývána „nadějí národa“. Na dětech tedy spočívá budoucnost národa, což je snad příčinou toho, že se stávající výzkumy příliš nezabývají dětstvím jako žitou přítomností dětí, ale tím, čím se mají v budoucnosti stát? Děti jsou sice zárukou reprodukce společnosti, přesto však zjišťujeme, že společenské vědy, měřeno počtem publikací, o ně nejeví příliš velký zájem. Především pedagogika, psychologie a sociologie mají dosud v současném spektru poznání společnosti vlastními optikami jeden velký dluh, a to analýzu dětství. Postižení specifika dětství jako kategorie sociálního života a indikátoru i faktoru jeho proměn se však musí opírat o akumulaci poznatků výše uvedených věd, včetně sociální antropologie.

LITERATURA

1. ARI'ES, P. *Geschichte der Kindheit*. München: Carl Hanser Verlag, 1975. 565 s. ISBN 3-423-04320-2.
2. AMBERT, A. M. *Parents, Children, and Adolescents. Interactive Relationships and Development in Context*. Binghamton: The Haworth Press. 1997
3. BAACKE, D. *Die 6-bis 12-jährigen. Einführung in Probleme des Kindesalters*. Weinheim, Basel: Beltz, 1995. ISBN 3-407-25091-6.
4. HONIG, M.-S. *Entwurf einer Theorie der Kindheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 277 s. ISBN 3-518-58274-7.
5. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. Praha: Panorama, 1990.

6. SCHWEIZER, H. Životní svět a politika u dětí středního dětství (přibližně 8-12 let). Intermediární struktury, interpretační pasáže a mezisvěty prostředí u dětí středního věku. In DOPITA, M. (edit.) *Konstrukce politična ze strany dětí*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 2002a. s. 40-91. ISBN 80-244-0476-1.
7. SCHWEIZER, H. Metody výzkumu politična u dětí středního dětského věku. In DOPITA, M. (Edit.) *Konstrukce politična ze strany dětí*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002b, s. 149-167. ISBN 80-244-0476-1.
8. STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J. *Základy kvalitativního výzkumu*. Brno-Boskovice: Sdružení Podané ruce -Albert, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.
9. ŠMAUSOVÁ, G. 2003. Vybrané metodologické problémy v sociálních vědách: pozitivismus nebo hermeneutika? In ŠIMEK, D. (edit.) *Kurikulum andragogiky*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 2003, s. 7-18. ISBN 80-244-0638-1.
10. *Velký sociologický slovník*. Hesla - „Dětství“ (197-198), „Socializace“ (1012-1013); „Sociologie dítěte“ (1050-1051). Praha: Karolinum, 1996. I. svazek ISBN 80-7184-164-1; II. svazek ISBN 80-7184-310-5.

Kontakt

PhDr. Jitka Skopalová, Ph.D.

Katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc

e-mail: jitka.skopalova@upol.cz